

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 107 1986

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör var väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-00884-5 (häftad)

ISBN 91-22-00886-1 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1987

raster över äldre diktverk. Engdahl skriver om »jaget» hos Thorild, Olsson om du-tilltalet hos Stagnelius. Det är intelligenta och skarpsynta uppsatser, visserligen präglade av en viss trendig språkmanierism, men också av en ambitiös upptäckariver. Förankrad i vår egen samtid är även Vivi Edström, när hon entusiastiskt och psykologiserande pläderar för att Selma Lagerlöfs *En herrgårdssägen* borde läsas som en ungdomsbok. Då hon accentuerar »hallucinationens psyko-terapeutiska betydelse» i detta »psyko-drama», bygger hon på synsätt som väl var sekelskiftet främmande men som hon menar – om jag förstått det hela rätt – att Selma Lagerlöf intuitivt anat sig fram till i sin kreativa berättarmetod.

Många andra uppsatser berikar mångfalden i denna bok: Sverker Göransson om Kellgren, Magnus von Platens om fru Lenngren, Torgny T. Segerstedts om Geijer, Staffan Bergstens om Almqvist, Hans Granlids om Rydberg och Peter Hallbergs om Karlfeldt. Tillsammans bidrar de till en helhet, som inrymmer en avsevärd mängd stimulerande pedagogiskt stoff. Denna antologi av uppsatser ger en samtidsfräsch aktualisering av några av våra mest oumbärliga klassiker (saknas gör dock t. ex. Atterbom, Fredrika Bremer och Fröding!). Med tanke på den egendomligt blaserade och kylslagna hållning man ofta intar i detta land till sina nationella litteraturbrunnar, fyller den en väsentlig funktion som kulturell injektion.

Ingemar Algulin

Hans Olof Johansson, Lars Petterson: *En Bok För Alla från förlag till läsare. Rapport från 1985 års utvärdering.* (Litteratur och samhälle 1986: 1–2) Uppsala 1986.

Stiftelsen Litteraturfrämjandet utger sedan november 1976 prisbilliga kvalitetspocketböcker i serien *En Bok För Alla*. Syftet med den statligt subventionerade serien är läsfrämjande, dvs. man vill söka nå litteraturovana grupper, »icke-läsare»; ett viktigt led i den strävan är den serie med *En Bok För Alla Barn och Ungdomar* som utkommer sedan april 1980. Bägge serierna utkommer nu med fem titlar vardera per kvartal. Utmärkande för dem är det låga priset (f. n. 10: — per volym), de stora upplagorna och den omfattande geografiska spridningen, alltsammans led i en strävan att distributionsmässigt konkurrera med massmarknadslitteraturen. Försäljningen sker huvudsakligen genom fem kanaler, de tre detaljhandelsdistributörerna Seelig, KF bokförmedling och Presam, vidare via organisationer och ombud (»arbetsplatsförsäljning») och slutligen prenumerationsvägen. Upplagorna låg kort efter starten på i genomsnitt ca 50 000 exemplar per titel, en siffra som efterhand minskade för att 1983 nå bottenläget ca 25 000, men nu har stigit till genomsnittligt ca 30 000 exemplar.

År 1978 gjorde Hans Olof Johansson en utvärdering av den då pågående försöksverksamheten med *En Bok För Alla*, en analys som bl. a. visade att serien då främst fått sitt genomslag hos litteraturovana grupper (Litteratur och samhälle 1978: 1–2). Genom vissa nya åtgärder – utbyggnaden av prenumerationsystemet, serien för barn och ungdomar – har Litteraturfrämjandet därefter förnyat ansträngningarna att nå de litteraturovana grupperna. En

undersökning av de senaste årens verksamhet föreligger nu i Hans Olof Johanssons och Lars Pettersons *En Bok För Alla från förlag till läsare. Rapport från 1985 års utvärdering*, en utvärdering som också denna gång skett på uppdrag av Stiftelsen Litteraturfrämjandet. Inom litteraturstatistiken är Hans Olof Johansson ett välkänt namn, bl. a. genom den stora pionjärundersökningen av svensk lyrikutgivning 1931–1960 och flera innehållsrika avsnitt i 1968 års litteraturutrednings branschstudier *En bok om böcker* (SOU 1972: 80), där Johansson tillsammans med Lars Furuland behandlade utgivningen av skönlitteratur 1965–70 och själv skrev om lyrik- och massmarknadsutgivningen under samma period. Johansson var alltså ovanligt lämpad för att utvärdera försöksverksamheten med *En Bok För Alla* och det metodiska värdet i denna skrift framgår av att disposition och frågeställningar väsentligen behållits i Johanssons och Pettersons arbete. Utveckling har dock givetvis skett på flera punkter, bl. a. i ett avsnitt om seriens geografiska spridning, där Lars Petterson har kunnat utnyttja kunskaper från sitt tidigare arbete om litteraturförmedling i tre Dalakommuner (1983).

Gången i Johanssons och Pettersons undersökning är som följer:

Inledningsvis ställer sig författarna uppgiften att undersöka om och hur *En Bok För Alla* medverkat till att:

1. Förskjuta gränsen mellan läsare och icke-läsare.
2. Bryta ner barriärer och klasskillnader i bokläsandet.
3. Skapa ett tidigt intresse för böcker och läsning hos barn, i hemmen, skolan och inom barnomsorgen.
4. Förbättra tillgängligheten av kulturellt värdefull litteratur utanför storstäder och högskoleorter.
5. Stärka bokens ställning i samhället.

Därefter görs en ingående analys, dock uppdelad efter funktioner i stället för efter de angivna problemområdena. Uppläggningsen har i stort sett övertagits från utvärderingen 1978. Lars Petterson skriver om seriernas förhållande till de kulturpolitiska uppgifterna (s. 7–14) och den reguljära bokförsäljningen (s. 15–21), om Litteraturfrämjandets förlagsenhet (s. 23–27), försäljningen av serierna (s. 29–100), geografiska skillnader i spridningen (s. 101–131) och om »Utgivningen – titelval och upplagor» (s. 197–209). Hans Olof Johansson behandlar en läsundersökning (s. 133–170) och den särskilda delgruppen prenumeranterna (s. 171–195). Också materialet är av samma art som 1978. Lars Pettersons avsnitt om försäljning och spridning bygger på listor över försäljningen från Litteraturfrämjandet till detaljhandelsdistributörerna, leveranslistor till återförsäljare och på inventeringar av lagren hos återförsäljare i 21 kommuner (s. 29f., 101). Hans Olof Johanssons läs- och prenumerationsundersökningar bygger på telefonintervjuer utförda av SR/PUB med 2 945 slumpvis utvalda personer (bortfall ca 13 %) och besvarade brevenkäter från 2 571 likaledes slumpvalda enskilda prenumeranter på serien (bortfall ca 20 %). I jämförelse med det material som brukar stå till buds för historiskt anlagda undersökningar av läsare och bokmarknad, rör vi oss alltså här i en skattkammare av information, även om vi får veta ganska lite om enskilda individer – det representativa ställs av naturliga skäl före det individuella. Eftersom författarna ibland ger utblickar över hela den svenska bokmarknaden (t. ex. Johansson om svenska folkets bokvanor och deras förändring sedan 1978, s.

138–157), hålls i undersökningen perspektivet öppet för att En Bok För Alla är en av många samspelande faktorer på bokmarknaden.

Slutligen sammanfattas resultaten under rubriker som lånats från de inledande problemställningarna. (Sammanfattningen finns även som särpaminerat särtryck.)

Bakom En Bok För Alla finns som bekant en lång tradition av försök att utge prisbillig kvalitetslitteratur – som några exempel kan nämnas 1830- och 1840-talens folkbildningsförsök, Bonniers »Öreskrifter för folket» (1877 – ca 1900), 1910-talets 25-öres-böcker på t. ex. Nordiska Förlaget och Folket i Bilds folkboksserie (1940–1960). Man kan i och för sig hålla med Lars Petterson om att En Bok För Alla inledde »en ny epok i svensk pocketutgivning» (s. 17) – ingen av de tidigare serierna var ju pocketböcker – men i ett längre tidsperspektiv skiljer sig En Bok För Alla från föregångarna främst genom att serien får statligt stöd och har ett (kulturpolitiskt förankrat) läsförfrämjande syfte. Uppbyggnadsskedet har därigenom kunnat ske utan att lönsamheten omedelbart satts i förgrunden. För att ge något perspektiv på Litteraturfrämjandets serie, kan nämnas att den samlade försäljningen av En Bok För Alla år 1986 väntas passera den siffra som FiB:s folkböcker nådde, ca 12 miljoner exemplar (s. 21).

Ur distributionsdemokratisk synpunkt kan man hävda att En Bok För Alla redan är en framgång därför att serien i flera år har spridits genom flera kanaler och därmed varit tillgänglig för inköp för hela befolkningen. För den som menar att serien ska bidra till ändrade bokvanor hos läs-ovana, blir tillgängligheten dock givetvis bara ett medel för att nå det mål, nämligen att öka läsningen och antalet läsare av kvalitetslitteratur. Ett allmänt intryck av utvärderingen blir att den måste bli besviken, som väntat sig att En Bok För Alla skulle ha hunnit förändra de svenska läsvanorna radikalt. Emellertid tyder en del resultat på att serien bidrar till en långsiktigare forskjutning härvidlag, något som en genomgång av några huvudpunkter demonstrarar.

Tidigare undersökningar har visat att det i Sverige knappast finns någon skarp gräns mellan vad som i Robert Escarpits efterföljd brukar kallas »det populära» respektive »det bildade kretsloppet». Den viktiga skillnaden går istället mellan den fjärdedel av den vuxna befolkningen som aldrig eller sällan läser och de tre fjärdedelar vars läsning består av en blandning av kvalitetslitteratur och massmarknadslitteratur. Av undersökningen framgår nu att andelen icke-läsare faktiskt har minskat något sedan 1978 (tab. 6.13–15), något som bekräftar resultat från 1982 års bokutredning. För bokanskaffningen gäller att biblioteksutlåningen är ungefär oförändrad, medan bokköpen ökat. Genom en analys av distributionskanalerna kan Hans Olof Johansson visa att särskilt fackbokhandeln och varuhus (s. 144f.) står för en viktig del av försäljningsökningen. Eftersom just dessa försäljningsställen har varit viktiga för spridningen av de prisbilliga kvalitetspocketserier som startats på senare år (s. 141), förefaller det som serierna både når nya läsare och lockar nya läsare till bokhandeln. (En oförutsedd effekt av detta skyttar då en bokhandlare – s. 20 – uppger att fler kunder nu vänder sig till bokhandeln för att köpa populärpocketböcker, vilket lett till att bokhandelssortimentet utökats med massmarknadslitteratur!).

Ett väsentligt inslag på svensk bokmarknad under 1980-talet har varit utgivningen av billiga kvalitetspocketböcker i serier som MånPocket, W&W pocket, Bonnier pocket och BW-pocket – alla startade efter En Bok För Alla. Självfallet är det svårt att belägga att Litteraturfrämjandets serie har inspirerat de andra förlagen, men Lars Petterson framhåller – med all rätt – den betydelse En Bok För Alla haft för distributionen av billiga kvalitetspocket (s. 16ff.). Att serien från början har distribuerats via Presam innebar en inbrytning för kvalitetspocket bland massmarknadslitteraturen, vilket också kommit de nya kvalitetsserierna tillgodo. Tidigare hade Presam-distributionen ingen beredskap för att hantera kvalitetslitteratur, men nu kan kvalitetspocketserierna göra anspråk på delar av det begränsade skyltningsutrymmet i kioskerna och därmed bokstavligen delvis tränga ut massmarknadslitteraturen därifrån. Samtidigt innebär det ökande antalet kvalitetsserier att En Bok För Alla (vars utstyrelse dessutom blivit mindre uniform) riskerar att försvinna i mängden. Detta är förklaringen till att färre av de tillfrågade nu säger sig känna till serien (46,5% 1978; 37,3% 1986), fastän en högre andel nu samtidigt uppger att de läst åtminstone någon bok i serien (6,6% 1978; 12,7% 1986) (s. 157ff.). Det finns alltså skäl att förmoda att En Bok För Alla har bidragit till de senaste årens våg av billiga kvalitetspocketböcker – ett fenomen som f. ö. vore värt en egen undersökning.

För att undersöka bokvanorna i förhållande till klasskillnaderna, används variabeln utbildning. (Bakom valet anas tanken på ett samband mellan utbildning och inkomst, men man saknar en diskussion av frågan om det är så att sambandet mellan utbildningsgrad och disponibel inkomst försvagats och vad det i så fall betyder för spridningen av billiga kvalitetspocket som En Bok För Alla till högutbildade grupper.) Materialet tyder på att det främst är hos de högutbildade som intresset för böcker och läsning växt; denna grupp skaffar också gärna böcker inte bara genom bokhandeln utan också via varuhus (tab. 6.9). Det enda anskaffningssätt där lågutbildade visar den högsta procentsiffran är köp »av bokombud el. liknande» (tab. 6.9). Det är för att utnyttja denna viktiga förmedlingsväg som Litteraturfrämjandet har satsat stora resurser på organisations- och ombudssektorn – delvis inspirerade av FiB:s folkboksserie, som ju såldes av arbetsplatsombud. Uppskattningsvis står organisationer och ombud nu för knappt en fjärdedel av försäljningen av de bägge serierna; andelen är något högre för barn- och ungdomsserien än för vuxenserien (tab. 4.19). Här kan anmärkas att dessa försäljare, till skillnad från andra, saknar retur rätt (s. 26f.). Ombuden har därför ofta ett lager med äldre titlar som de kan distribuera efterhand, till skillnad från t. ex. varuhusen som gärna returnerar osålda titlar snabbt och är obenäga att efterbeställa slutsålda titlar (s. 54). Ombudens försäljning av enskilda titlar ur serien pågår därför under en längre tid.

Antalet ombud förefaller ha ökat sedan 1978 (s. 76), men utmärkande för ombuds försäljningen är att många köper få exemplar (s. 79). Det finns också ett problem i ombuds försäljningen som Lars Petterson uppmärksammar, nämligen vikten av att hålla isär kvantitativ och kvalitativ framgång. Ett högt antal sålda exemplar kan betyda att man bara nått redan läsintresserade, medan ett lågt antal kan dölja en lyckad läsförfrämjande insats. Det är

inte bara ett mättekniskt problem utan också en psykologisk realitet – ombudens strävan att »redovisa goda försäljningsresultat / --- / leder lätt till att de läsfrämjande målen skjuts i bakgrunden till förmån för höga försäljningssiffror» (s. 85). Reservationerna får dock inte skymma att enskilda ombud kan nå häpnadsväckande resultat både kvantitativt och kvalitativt så som t. ex. ett centralombud i Landskrona har gjort (s. 85, 116, 118).

En väsentlig skillnad gentemot tidigare är den utbyggnad av prenumerationsystemet som skett sedan 1981 i ett försök att vända seriens sjunkande försäljningssiffror i detaljhandeln. I den första prenumerationsomgången (1982) förmedlades bara ca 4 procent av upplagan via prenumerationer, men nu har spridningsformen ökat i betydelse så att under 1985 mellan 20 och 30 procent av försäljningen skett via prenumerationer (s. 92f.). Ur kultur- och litteraturpolitisk synpunkt är det särskilt tillfredsställande att prenumerationer till en överraskande stor del når glesbygden (s. 116). Den regionala ojämlikheten är annars stor vad gäller bokspridning i Sverige: »Ju större kommunerna är till invånarantalet, desto fler böcker per invånare finns också tillgängliga» (s. 121f.), sammanfattar Lars Petterson.

I samma kapitel kan Petterson ingående visa på geografiska skillnader i detaljhandelsutbudet av En Bok För Alla. Utbudet av serien fördelas visserligen jämnare geografiskt än man kunnat vänta sig, men jämfört med 1978 har Presams fördelning blivit ojämnare, något som förklaras med en marknadsanpassning – böckerna distribueras till de områden där man förväntar sig att få störst avsättning för dem (s. 110). Det är åter ett tecken på den latenta konflikt som finns i distributionen av En Bok För Alla, konflikten mellan läsfrämjare, som vill nå nya läsare, och försäljare, som vill sprida så många böcker som möjligt.

Prenumerationer kan emellertid bidra till att utjämna de regionala skillnaderna. En intressant faktor i sammanhanget är att så mycket som ca 30 procent av prenumeranterna fått serien som gåva eller som vinst i lotterier – det senare något av ett Arimanskt inslag i de annars Ormusaktigt välplanerade försöken att nå nya läsare. Utlotning av prenumerationer verkar också vara ett relativt lyckat sätt att nå personer som kanske annars inte skulle köpt En Bok För Alla. Hans Olof Johanssons undersökning visar t. ex. att av dem som själv förvärvat prenumerationen är bara ca 13 procent lågutbildade, medan ca 35 procent av dem som vunnit prenumerationen tillhör denna grupp (tab. 7.6). Enkäten visar också att bara ganska få prenumerationsvinnare inte har läst någon av vinstböckerna – bara ca 19 procent har lämnat alla böckerna olästa (tab. 7.12). Även om gruppen prenumerationsvinnare som helhet tillhör den mer bokvana delen av svenska folket (s. 191f.) – många av vinsterna kommer från Boklotteriet, vilket uppenbarligen intresserar främst de bokvana – utgörs en viktig del av vinnarna av människor som kan betecknas som läsovana. Hans Olof Johansson kan visa att ca 5 procent av de prenumeranter som svarat på enkäten, uppger att de under det senaste året varken lånat någon bok på biblioteket eller köpt via bokhandel eller bokklubb. Av dem i denna bokovana grupp som har vunnit prenumerationer på En Bok För Alla, har ca 60 procent (29 av 47)

läst någon eller flera av vinstböckerna, (vartill ska läggas att olästa böcker finns kvar i hemmen och kan läsas senare). För de lågutbildade i denna grupp är andelen vinstläsare något större, ca 70 procent (16 av 23) (tab. 7.15). Sluppen kan alltså komplettera de mer riktade insatserna vid försöken att nå och påverka icke-läsarna.

Ett betydelsefullt inslag i denna strävan är givetvis också serien med böcker för barn och ungdomar. I sakens natur ligger att målen för denna serie fattas mer långsiktigt, men man kan konstatera att det billiga priset har inneburit att skolor och bibliotek fått råd att köpa klassuppsättningar av böcker ur serien och använt dem för olika läsfrämjande projekt.

Som har framgått tar undersökningen mest fasta på distributionen av serien, böckernas tillgänglighet i handeln. Men ordet »tillgänglighet» kan också ha en annan betydelse, då avseende hur intressanta och lättlästa texterna kan te sig för olika läsare. Först mot slutet diskuteras »titelval och upplagor» och Lars Petterson berör något problemet med böckernas tillgänglighet då han påpekar att man i viss mån har försökt lösa det genom att i serien inkludera författare – exempelvis Graham Greene, A. C. Clarke och Raymond Chandler – vilka arbetar med genrer och litterära grepp som ligger nära underhållningslitteraturen. Samtidigt har dock titelvalet förskjutits i en annan mening. Serien inleddes med något av en smekmånad med publiken, då man utgav mycket lästa författare som Salje, Jersild, Fridegård och Moa Martinson. På senare år har inriktningen dock ändrats något – av de hittills utgivna vuxenböckerna är åtta skrivna av de tjugo mest utlånade vuxenförfattarna på svenska folkbibliotek, men av dessa åtta författare utgavs fyra redan i de fem första utgivningsomgångarna (1976–78). Slutsatsen är given: »Den för den breda publiken mindre kända litteraturen har under senare år givits ett förhållandevis större utrymme i serien» (s. 202). Här skymtar svårigheter att få utgivningsrätt till vissa populära författare, men också en litteraturpedagogisk förskjutning – i början inriktade man sig mer på att värva läsare till serien, nu strävar man något mer efter att fördjupa och bredda läsintresset. I sitt remissyttrande över serien har statens kulturråd tryckt på denna senare uppgift, men risken finns, som Lars Petterson påpekar, att man genom uppfyllandet av denna kan glömma seriens huvudmål att särskilt rikta sig till läsovana.

Hans Olof Johanssons och Lars Petersons utvärdering av verksamheten med En Bok För Alla behandlar, som denna diskussion av några huvudpunkter har visat, ett spännande inslag på svensk bokmarknad och i svensk kulturpolitik. Framställningen är nyanserad och späckad med fakta, ofta i form av tabeller (tyvärr saknas dock tabellförteckning). Som har framgått förhåller sig författarna genomgående självständiga gentemot uppdragsgivarna Stiftelsen Litteraturfrämjandet; den försiktighet som materialet tolkas med är alltid mer källkritisk än diplomatisk. Framtida litteraturforskare får stor nytta av denna specialundersökning inom svensk bokmarknadsforskning – inte minst om den om några år kan följas upp med en ny utvärdering.

Johan Svedjedal